

ставників медичної сфери, науковців, екологів, біологів, психологів, котрі мають справу із застосуванням універсальних біотехнологій, експериментами на живому матеріалі (генах, людях, тваринах, рослинах тощо).

Біоетика прагне знаходити нестандартні рішення, її принципи складають умову для здійснення морального вибору, а соціальна спрямованість засновується на принципах справедливості, автономії, правдивості.

1. Борейко В. Е. Краткий курс экологической этики / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2004. – 72 с.
2. Вековщина С. В. Биоэтика: начала и основания (Философско-методологический анализ) / С. В. Вековщина, В. Л. Кулиниченко. – К. : Сфера, 2002. – 152 с.
3. Мирутенко Л. Г. Гуманістично-ціннісні засади постнекласичної етики науки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.09 / Л. Г. Мирутенко ; Чернівецький нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича. – К., 2014. – 20 с.
4. Москаленко В. Ф. Біоетика: філософсько-методологічні та соціально-медичні проблеми / В. Ф. Москаленко, М. В. Попов. – Вінниця : Нова книга, 2005. – С. 39.
5. Леопольд О. Календарь песчаного графства / О. Леопольд. – М. : Мир, 1980. – 216 с.
6. Пустовит С. В. Глобальная биоэтика: становление теории и практики (философский анализ) / С. В. Пустовит. – К. : Арктур-А, 2009. – 324 с.
7. Пустовит С. В. Філософсько-методологічний аналіз передумов, засад та принципів біоетики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філос. наук : 09.00.09 / С. В. Пустовит ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2009. – 36 с.

Bioethics as an interdisciplinary knowledge aimed at the study of complex ethical dilemmas of human health preservation, human and natural world welfare in terms of implementation of new biomedical technologies has been reviewed in the paper. It has been ascertained that bioethics combines medical and biological ethics; its multidisciplinary capabilities are embodied in a combination of various elements, in theoretical and practical components of such fields of studies as biology, medical practice, philosophy of science, ethics and sociology.

It has also been determined that sustaining the bioethics' principles allows the formation of modern man's worldview regarding the awareness of human life and health value, his morality, responsibility and humanity towards other life forms.

Keywords: *bioethics, ecological ethics, biomedical ethics, bioethical principles, the value of life preservation.*

УДК 111.84: 241.12

Тетяна Сагановська

ПРИНЦИП НЕНАСИЛЛЯ: ІСТОРИКО-ЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглянуто історико-етичний аспект становлення та розвитку принципу ненасилля; з'ясовано зв'язок формування сучасного принципу ненасилля з етичними системами Античності, середньовіччя та Нового часу; проаналізовано і підкреслено заслугу Л. Толстого, М. Ганді та М.Л. Кінга у створенні класичної концепції ненасилля; висвітлено погляди сучасних вітчизняних та зарубіжних мислителів на проблему ненасилля.

Ключові слова: *насилля, ненасилля, етика ненасилля, добро, зло, ненасильницькі методи.*

Тема ненасилля достатньо популярна в різних сферах суспільного життя і викликає все більше зацікавлення в сучасних дослідників. Актуальність осмислення і реалізації принципу ненасилля зумовлена тим, що насилля продовжує проявлятися у різноманітних формах: фізичній, моральній, психологічній – у стосунках між людьми на рівні як держав, груп, так і окремих індивідів. Усвідомлення того, що насильницька поведінка призводить до руйнівних наслідків, висуває альтернативу – концепцію ненасилля як шляху до діалогу, компромісу, досягнення консенсусу та злагоди. Саме це активізує інтерес до етики і філософії ненасилля й досліджень у цій сфері.

Етико-філософське осмислення природи, функцій і сучасного стану ненасилля вимагає теоретичного дослідження джерел й історії ненасилля як особливого роду етико-культурного феномену. Тому метою статті є розкриття історико-етичного аспекту становлення та розвитку принципу ненасилля.

Сучасна наука накопичила величезний масив праць, які тією чи іншою мірою висвітлювали питання ненасилля. Серед них можна виділити такі напрями, пов'язані переважно з певними сферами наукової думки: соціобіологічний (П. Кропоткін, К. Лоренц, Н. Моїсеєв, А. Назаретян, З. Фрейд); історичний (Е. Нітобург, Ф. Юрлов, Е. Юрлова); психолого-педагогічний (Н. Макаров, М. Монтесорі, Ю. Орлов); політико-правовий (Т. Москалькова, В. Мейерс, А. Чумаков, Д. Шарп). Етико-філософський напрям дослідження питання ненасилля представлений працями Р. Апрусяна та А. Гусейнова.

Серед вітчизняних дослідників, котрі аналізували різні аспекти концепції ненасилля, називають таких представників різноманітних галузей філософської думки, як В. Андрущенко, А. Бичко, І. Бичко, С. Кримський, В. Малахов, Н. Наливайко, С. Пролеєв, В. Фуркало, В. Шинкарук та ін. Популярними є дослідження теорії ненасилля в екологічній етиці (О. Рихліцька), соціальній філософії (Д. Дудченко) і педагогіці (Л. Хоружа).

Однак історико-етичний аспект ще недостатньо висвітлений і аналіз принципу ненасилля залишається важливим. Розгляд проблеми формування принципу ненасилля вимагає з'ясування змісту поняття “ненасилля” та “етика ненасилля”.

У філософській літературі поняття “ненасилля” тлумачиться як етична категорія, а також пов'язується переважно з релігійними доктринами, пацифістськими рухами і відповідними етико-філософськими поглядами: “Ненасильство — морально-етичний принцип, одна із засадничих соціальних цінностей, що стверджує відмову від спричинення шкоди (зла, болю, страждання) іншим людям. Антиподом ненасильства є насильство. В основі філософії ненасильства лежить заперечення брутальної сили як засобу досягнення цілей, підґрунтя влад й управління” [12, с. 417].

Якщо під поняттям “ненасилля” розуміти моральний принцип, згідно з яким найбільш етичним вважається вибір, що максимально можливо зменшує насилля і зло у світі, то під етикою ненасилля логічно розуміти систему моральних уявлень, в основі якої лежить принцип ненасилля, включаючи конкретну сукупність учень і соціальних рухів в історії етико-філософської думки.

Принцип ненасилля формувався упродовж тисячоліть. Доцільно виділити три основні етапи становлення етико-філософських поглядів на проблему ненасилля. Перший етап охоплює період від Античності до XIX століття і включає в себе усі філософські погляди та думки, дотичні до проблеми ненасилля (діалектика добра і зла, проблема застосування сили у боротьбі проти зла, питання морального виправдання війни, смертної кари та інші). Сам термін “ненасилля” у цей період не вживається.

Другий етап — період філософії Л. Толстого, М. Ганді, М. Л. Кінга, який характеризується початком формування класичної концепції ненасилля, основних її характеристик та принципів, а також розробки ненасильницьких методів дій у соціальних протестах (М. Ганді, М. Л. Кінг).

Третій етап — це період, починаючи з поглядів мислителів XX століття і закінчуючи сучасними концепціями ненасилля. Нині принцип ненасилля починає широко використовуватись на практиці, триває розробка та удосконалення ненасильницьких методів дій (Ж. Семлен, Д. Шарп) і активно ведеться полеміка щодо результатів ненасильницьких рухів.

Ідея ненасилля вперше окреслюється у стародавніх східних ученнях. Саме в культурах Давньої Індії і Китаю закладені основи розуміння ненасилля в історії і сучасності, а також наявні принципи і категорії (ахімса, у-вей), які відображають ви-

моги до внутрішніх і зовнішніх дій індивіда, що втілюють ідею ненасилля. Так, у культурі Індії, в етико-релігійних ученнях джайнізму, буддизму та індуїзму ідея ненасилля знайшла своє відображення в принципі ахімси (санскр. – неспричинення болю або зла) – уникнення вбивства і спричинення шкоди дією, словом чи думкою всьому живому без будь-якого обмеження і вибору. У буддизмі цей принцип доповнюється правилами правильної поведінки (відмова від знищення живих істот) і правильної рішучості (відмова від ворожнеч), а також активною любов'ю до людей у формах альтруїзму і співпереживання до всього живого на Землі.

Своєю чергою, давньокитайську традицію ненасилля пов'язують із принципом у-вей (з кит. – недіяння), який символізує невтручання в природний порядок речей і хід подій, що превалював у даоській традиції; конфуціанським принципом “жень”, який тлумачився як гуманність, служіння, посередництво; моїстським принципом усезагальної любові.

Таким чином, імператив ненасилля у філософії Стародавнього Сходу має глибокий духовний зміст як для світогляду окремої особистості, так і для суспільства загалом. Східна, особливо індійська, традиція демонструє першу сходинку розвитку концепції ненасилля.

На відміну від східної філософії, античні мислителі, зокрема Сократ, Платон і Арістотель, через діалектику категорій добра і зла вказують на єдність та взаємозв'язок як ненасилля, так і насилля. Так, у діалозі “Критон” Платон говорить словами Сократа: “Не потрібно віддячувати за несправедливість несправедливістю, ні робити людям зло, навіть якби довелось і постраждати від них” [9, с. 120]. Проте в діалозі “Протагор” звучить: “Хто намагається покарати зі смыслом, той карає не за минуле беззаконня... але в ім'я майбутнього, щоб знову не скоїла злочини ні ця людина, ні інша, дивлячись на це покарання” [9, с. 219]. Таким чином, Сократ, вказуючи на необхідність побудови стосунків між людьми на основі добра, ненасилля, визнає і навіть легітимізує існування насилля задля запобігання примноженню зла.

Один із перших паростків ненасильницьких поглядів зустрічаємо і в Платона: “Якщо хто стане стверджувати, що віддавати кожному належне – справедливо, і буде розуміти це так, що справедлива людина повинна завдавати ворогам шкоди, а друзям приносити користь, то той, хто говорить це, зовсім не мудрець... адже ми з'ясували, що справедливо нікому ні в чому не шкодити” [9, с. 432]. Водночас держава, описана мислителем, частково заснована на насиллі (необхідність війн, впровадження примусу у виховання).

Подібно до своїх попередників, Арістотель говорить: “У взаєминах обміну сполучною ланкою є саме таке право – розплата, заснована не на зрівнянні, а на встановленні пропорції... Справді, або прагнуть [робити] зло у відповідь на зло, а [поводитися] інакше здається рабством, або добро [за добро]...” [2, с. 219]. Тому закон відплати в етиці Арістотеля ніколи не поступається місцем максимі милосердя.

Отже, античні мислителі, хоча ще й не вживають термін “ненасилля”, проте часто пов'язують його з такими етичними категоріями, як добро, альтруїзм, на яких і мали б бути побудовані, на їхню думку, людські стосунки. При цьому легітимізують і виправдовують насилля суто на суспільно-політичному рівні задля досягнення справедливості. Окреслене в античний період поняття ненасилля поступово кристалізується протягом наступних епох.

У християнстві, під знаменням якого розвивається середньовічна культурна традиція, принцип отримав свій розвиток у словах Нагірної проповіді Ісуса Христа: “Ви чули, що сказано: “око за око і зуб за зуб”. А я Вам кажу не противитися злому. І коли вдарить тебе хто у праву щоку твою, – підстав йому і другу” [8, с. 11]. Христос заперечує принцип таліону, який зобов'язує мститися ворогу за заподіяне зло і проголошує новий моральний закон – закон любові.

Надалі концепція ненасилля знайшла відображення в теологічній етиці смиренності (Августин, І. Еріугена, П. Абеляр), яка, по суті, є концепцією непротивлення, що заснована на християнській заповіді “не вбий”. При цьому домінуючим, як і в Античності, залишається погляд, який виправдовує існування насилля на суспільно-політичному рівні: теорія справедливої війни (Августин); право народу на збройне повстання (Т. Аквінський) та ін. Вважалося, що насилля може бути знаряддям справедливості та слугувати благій меті.

Наступний значний етап в осмисленні ідеї ненасилля розпочинається в період Відродження і охоплює Новий час та Просвітництво. До цієї теми звертається багато мислителів цього часу – від Е. Роттердамського до Ж.-Ж. Руссо та І. Канта. Множинність їхніх концепцій не дозволяє сповна окреслити їх у цій статті, проте варто зазначити, що у вказаний період зберігається тенденція до часткового виправдання насилля (наприклад, І. Кант виступає за збереження смертної кари), ненасилля ж надалі асоціюється із поняттями “добро”, “милосердя” та “альтруїзм”.

Початок ненасиллю як руху, що став бурхливо розвиватись у зв'язку із соціальними зрушеннями кінця ХІХ – початку ХХ століть, поклала філософія Льва Толстого і його вчення “про непротивлення злу силою”. Такі дослідники його етичної спадщини, як М. Бердяєв, А. Гусейнов, М. Козлов, Е. Мелешко зазначають, що хоч термін “ненасилля” Толстой не вживав, проте саме його етико-релігійне вчення стало початком класичної теорії ненасилля. Етико-релігійним аспектам вказаної теорії присвячені такі його твори, як “Сповідь”, “У чому моя віра?”, “Що таке релігія і в чому її сутність?”, “Царство Боже всередині нас”, “Закон насилля і закон любові”.

Мислитель, прийнявши етико-соціальну програму Христа, вважає найважливішими в християнстві заповідь любові до ворогів і непротивлення злу (насиллям), які якнайповніше виражають основоположну заповідь любові: “Не протився злому – значить не протився злому ніколи, тобто ніколи не вчиняй насилля, тобто такого вчинку, який завжди протилежний любові” [10, с. 19]. Крім того, непротивлення є не тільки відмовою від насилля взагалі, а й містить у собі позитивний моральний сенс: “Визнання життя кожної людини священним є першою та єдиною основою будь-якої моральності” [10, с. 23]. Непротивлення злу й означає визнання безумовної святості людського життя та наявності божественної частки в кожній людині.

У праці “Царство Боже всередині нас”, у якій викладено концепцію ненасилля Л. Толстого, мислитель підкреслює, що через непротивлення людина визнає, що питання життя і смерті знаходяться за межами її компетенції, це справа творця: “Все, що не твоя душа, все те не твоя справа” [11, с. 39]. Тому людина взагалі має відмовитися від того, щоб бути суддею стосовно інших. Відмовившись противитися злу насиллям, людина визнає цю істину: вона відмовляється судити іншого. На думку мислителя, не інших людей потрібно виправляти, а самих себе.

Таким чином, непротивлення переводить людську активність у план внутрішнього морального самовдосконалення. Тільки боротьба зі злом у собі є істиною. Саме в цьому моральному вдосконаленні Л. Толстой бачить потенціал виходу із сучасних йому соціальних засад, побудованих на насиллі.

Таким чином, Л. Толстой робить висновок, що насилля не поєднується з мораллю та розумом і той, хто бажає жити згідно з мораллю і розумом, ніколи не повинен його скоювати. Більше того, у самому непротивленні, як уже відзначалось, письменник бачить одну зі сходинок на безкінечному шляху до вдосконалення. Уже сама неучасть у насиллі є боротьбою проти нього. У формулі “непротивлення злу насиллям”, як зазначає А. Гусейнов, неправильно робити наголос на слові “непротивлення”, акцент має бути зроблено на слові “насиллям”. Противитися злу можна і потрібно, тільки ненасильними методами. У зв'язку із цим Л. Толстой заперечує будь-яке утилітаристське

виправдання насилля, наполягаючи на тому, що непротивлення має стати загальнообов'язковим імперативом для всіх.

Багато російських мислителів XIX–XX століть вели полеміку з Л. Толстим і не зовсім погоджувалися з його точкою зору. Це перш за все представники російської релігійної філософії: С. Булгаков, В. Ерн, І. Ільїн, М. Лосський, В. Розанов, В. Соловйов, С. Франк, Л. Шестов та інші. Так, І. Ільїн у своїй праці “Про противлення злу силою” критикує Л. Толстого за абсолютне заперечення насилля та війни. У мислителя боротьба зі злом, тобто з гріхом, може здійснюватись і насильницькими методами. І. Ільїн вважає, що людині необхідне духовне спонукання, яке може включати й насильницький порив. Вольове примушування може вести навіть до страждання, але заради блага. У цьому випадку насилля веде до ненасилля. Таким чином, І. Ільїн установлює чіткі рамки обмеження насилля, які в підсумку мають сприяти збільшенню ненасилля у світі.

Подальший свій розвиток ідея ненасилля отримала в індійського філософа та політичного діяча Махатма Ганді, новаторство якого полягає в тому, що він розглянув і використав на практиці принцип ненасилля як ефективну міжособистісну та політичну модель. Індійський мислитель заново розглядає й активно використовує поняття “ахімса”, крім того, переводить його із ряду релігійних у ряд суспільно-політичних понять. Ахімса, згідно з його вченням, – це не тільки моральна установка, а й ідеал та принцип поведінки як кожної особистості, так і цілих груп.

Новаторство М. Ганді в розробці принципу ненасилля полягає в тому, що він додає до нього своє оригінальне поняття “сатьяграха” (“твердість в істині”). Цей термін, як він вважає, передає активний характер ненасилля, підкреслює той момент, що воно являє собою позитивну силу і виражає істину вищого порядку: “Ненасилля – це спокій, але активне ненасилля – це любов” [3, с. 4]. По суті, “сатьяграха” являє собою оригінальну техніку політичної боротьби, метою якої є подолання конфліктів, досягнення гармонії у взаєминах різних людей і груп.

М. Ганді, таким чином, розробляє свою систему моральних законів, практично орієнтовану та засновану на людських цінностях. Підсумок його діяльності – досягнення Індією незалежності в 1947 році, звільнення країни від англійських колонізаторів, що довело практичну ефективність концепції ненасилля.

Те ж саме можна сказати про діяльність іншого ідеолога ненасилля – Мартіна Лютера Кінга. Продовжуючи лінію Л. Толстого і М. Ганді, М.Л. Кінг активно використовує ненасильницькі методи в боротьбі за незалежність темношкірого населення США 60-х років XX століття. Політичний діяч розвинув концепцію ненасилля, створивши чіткий алгоритм ненасильницьких дій, сидячих демонстрацій, масових протестів. Крім того, М.Л. Кінг у своїй праці “Паломництво до ненасилля” теоретично обґрунтовує принцип ненасилля, даючи йому такі характеристики: 1) ненасилля як метод потребує мужності та активності, це активний ненасильницький спротив; 2) у ненасильницькій боротьбі прагнуть не перемогти чи знищити противника, а завоювати дружбу і розуміння; 3) ненасильницька атака бореться зі злом, а не з його жертвами, яким довелося творити це зло; 4) потрібно бути готовим прийняти страждання і не відповідати ударом на удар; 5) духовне насилля так само неприпустиме, як і фізичне; центром ненасилля є принцип любові-агапе, поширення доброї волі на всіх людей; 6) весь світ побудований на справедливості, оскільки справедливість – вселенське і космічне начало, тому, діючи через любов і справедливість, ми вносимо гармонію у весь Всесвіт. По суті, він відкидає будь-яку можливість використання насилля, під яким, як і його попередники, розуміє такі дії, що завдають фізичної та духовної шкоди іншій людині.

Серед значних теоретиків етики ненасилля також називають А. Швайцера. У другій половині XX століття він знову привертає увагу людства до вказаної проблеми,

вважаючи, що за допомогою принципу ненасилля можна не тільки створити мир у всьому світі, й покращити моральну та екологічну атмосферу в суспільстві. Ідея милосердя, неушкодження живих істот у концепції мислителя наповнюється новим етичним змістом: життя є однією з найвищих цінностей, і людині потрібно пам'ятати про це, особливо після минулих світових воєн і винайдення ядерної зброї. Філософію А. Швайцера, який присвятив своє життя практичному служінню ідеалу, справедливо вважають сполучною ланкою між класичною концепцією ненасилля і сучасною [4, с. 351].

У сучасному світі досвід ненасилля переосмислюється. У науковій літературі ведуться активні дискусії щодо проблем насилля і ненасилля, триває полеміка щодо переваг і недоліків теорії ненасилля та методів ненасильницьких протестів. Сукупність різноманітних сучасних точок зору можна поділити на кілька підгруп, виділивши три основні. Першу представляють філософи та науковці, які повністю заперечують можливість виправдання насилля як такого і ратують за використання ненасилля на рівні як міжособистісних, так і суспільних відносин, вважаючи його ідеалом людських стосунків (Л. Вшивцева, А. Гжегорчик А. Гусейнов, Г. Кюнг, Е. Мелешко, В. Стьопін, А. Форчун, Д. Шарп). Так, наприкінці ХХ століття американський громадський діяч Д. Шарп у своїй праці “Від диктатури до демократії” створює й описує детальний алгоритм ненасильницьких дій, за допомогою яких, на його думку, можна здійснити державний переворот, скинути тиранічну владу без кровопролиття з мінімальними матеріальними та моральними втратами.

У ХХІ столітті показовими є роздуми католицького священника, професора Г. Кюнга про формування нового вселенського етосу, до якого мають увійти чотири основні моральні імперативи. Один із них – це принцип ненасилля та благоговіння перед усіма формами життя.

Окремого розгляду потребує принцип ненасилля в інтерпретації російського етика А. Гусейнова. Він вважає, що чинити опір злу потрібно виключно ненасильницькими методами. “Коли насилля не отримує адекватної відповіді, воно, як правило, гасне, зменшується; коли воно нашоухується на насилля у відповідь, воно нарощує масу” [5, с. 245]. Філософ вважає, що насилля неможливо виправдати чи обмежити, оскільки не існує абсолютних критеріїв такого обмеження. Проте це не означає, що не потрібно чинити опір злу. Слідом за Л. Толстим та його послідовниками, А. Гусейнов вважає, що чинити опір злу потрібно, але тільки ненасильницькими методами. У досвіді ненасилля дослідник бачить потенціал щодо досягнення людством нового рівня морального та суспільного розвитку – суспільства без агресії, прагнення до розвитку кращих людських якостей – поваги до іншого, вміння знаходити компроміс, почуття любові й милосердя до ближніх.

Суттєвим моментом у розробці теорії ненасилля А. Гусейновим є його авторська класифікація різноманітних точок зору щодо можливості виправдання насилля. Він поділяє їх на два основних підходи. Перший підхід, в основі якого часткове обмеження насилля, науковець називає прагматичним, а другий, що радикально заперечує насилля, – абсолютистським. Саме до абсолютистського підходу відносять класичну концепцію ненасилля і точку зору самого А. Гусейнова.

На противагу А. Гусенову його сучасник російський етик Р. Апрусян виступає за прагматичний підхід. Тим самим його концепцію можна віднести до другої підгрупи точок зору науковців, які вважають, що насилля допускається в деяких випадках (Р. Апрусян, А. Ковальов, В. Мейерс, А. Назаретян, О. Шахова). Так, Р. Апрусян вважає, що застосування сили допустиме, але в обмеженій кількості, відповідно визнає правоту І. Ільїна у вищезгаданій полеміці з Л. Толстим. На думку дослідника, необхідно чинити опір злу: “Чинити опір – це означає докладати активних зусиль – моральних, соціальних, політико-правових, силових, спрямованих на створення умов, що роблять

неможливими чиїсь небезпечні дії” [1, с. 145]. На його думку, “етика покликана поставити межі застосування засобів протидії насиллю” [1, с. 147]. Так, аналізуючи етичні постулати принципу ненасилля, науковець доходить висновку, що “етика ненасилля повинна бути доповнена, тобто обмежена етикою справедливості, однією з вимог якої є недопущення несправедливості, або, ширше, – етикою активного, діяльнісного добра, однією з вимог якої є послідовне протистояння злу” [1, с. 151].

Третю підгрупу становлять вчені, які повністю заперечують принцип ненасилля, називаючи його утопією, негативно оцінюють досвід практичного використання ненасильницьких методів (А. Перцев) або ж вважають, що насилля не викоренити із суспільства і людських дій, оскільки воно властиве людині від природи (К. Лоренц). Так, А. Перцев, аналізуючи ненасильницький досвід, вважає його безуспішним. У своїх роботах він доводить, що саме ненасильницька діяльність М. Ганді і М. Л. Кінга призвела до посилення агресії в суспільстві після їх смерті.

Вітчизняні дослідники також долучилися до аналізу різноманітних аспектів концепції ненасилля. Так, В. Малахов відзначає необхідність перегляду вчення про ненасилля у вирішенні сучасних моральних проблем: “До такого перегляду закликали, кожен по-своєму, Л. Толстой і А. Швайцер, М. Реріх і М. Ганді... Перегляд поступово стає реальністю, дедалі відчутніше заявляє про себе у філософії, культурі, врешті-решт, і в повсякденному нашому світовідношенні. Крок за кроком ми всі вчимося – бо інакше вже не можна! – поважати права людини” [7, с. 285].

Заслужують на окрему увагу й рефлексії С. Кримського у філософській бесіді з Т. Чайкою, де науковець підкреслює: “Толстой говорить, що проти зла потрібно боротися всіма засобами, але не насиллям. І його можна зрозуміти, оскільки насилля часто-густо породжує більше зло, ніж те, проти якого воно було спрямоване” [13, с. 99–100]. Філософ підкреслює, що питання насилля взагалі не перебуває в площині моралі, адже “мораль – це не силова боротьба, добро не може бути з кулаками” [13, с. 100]. Кримський визнає існування боротьби на суспільно-політичному рівні, проте слушно зауважує, що якщо моральний вибір між насиллям і ненасиллям залежить від окремої особистості, то слід вибирати ненасилля, оскільки насилля завжди несе за собою важку платню: “Ви, звісно, можете перетинати вулицю, не зважаючи на будь-які правила, але ви сплачуєте за це певну ціну... Так і в моралі: ви можете послуговуватися насиллям, але ви свідомі того, що можете дуже важко за це поплатитися” [13, с. 101].

Таким чином, сучасні науковці переосмислюють теорію та практичний досвід ненасилля, доповнюючи його своїми власними концепціями. У своєму ж практичному варіанті концепція ненасилля активно використовується. Її популярність серед сучасних мислителів доводить її ефективність при раціональному використанні в міжособистісних і суспільних взаємодіях, при врегулюванні індивідуальних і міжнародних конфліктів.

Отже, історико-етична еволюція уявлень про ненасилля відбувалася таким чином:

– ненасилля отожднюється із добром і протиставляється насиллю (злу), часто пов’язується із категоріями “любов”, “дружба”, “альтруїзм” (Античність, середньовіччя, Новий час);

– ненасилля мислиться не тільки як дія (вчинок), а і як окремий принцип, що проявляється у формі як пасивного, так і активного непротивлення (XIX–XX ст.);

– принцип ненасилля переходить із теоретичної площини в практичну, активно розробляються методи практичних ненасильницьких дій (XX ст.);

– застосування принципу ненасилля поширюється на різні сфери суспільного життя (XX–XXI ст.).

Не дивно, що ідеал ненасилля видозмінюється протягом усієї історії. Загалом усій історії розвитку етичної думки властиве часткове виправдання насилля на су-

спільно-політичному рівні, проте незмінне одне – прагнення до викоренення насилля на рівні міжособистісних стосунків, оскільки усвідомлюється зв'язок між ним і людським стражданням, чи то фізичним, чи моральним. Незважаючи на те, що думки дослідників розділились (одні вважають ненасилля утопією, інші – ідеалом), за абсолютне насилля не виступає ніхто. Адже, як вірно зауважив А. Гусейнов, нелогічно говорити про “етику ненасилля”, оскільки етика не може бути заснована на насиллі.

Натомість ненасилля закликає до пошуку й створення нових форм взаємин між людьми, до розуміння того, що найбільш важливим є те, що люди розділяють між собою, – здатність до добра і морального вдосконалення.

1. Апресян Р. Г. Этика силы – в противостоянии насилию и агрессии / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 2010. – № 9. – С. 143–153.
2. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
3. Ганди М. Моя вера в ненасилие [Електронний ресурс] / М. Ганди. – Режим доступу : http://royallib.com/book/gandi_mohandus/moia_vera_v_nenasilie.html.
4. Гусейнов А. А. Великие моралисты / А. А. Гусейнов. – М. : Республика, 1995. – 351 с.
5. Гусейнов А. А. Ненасилие как правда жизни / А. А. Гусейнов // Опыт ненасилия в XX столетии : Социально-этические очерки / под ред. Р. Г. Апресяна. – М. : Аслан, 1996. – С. 236–265.
6. Кинг М. Л. Паломничество к ненасилию / М. Л. Кинг // Ненасилие: Философия, этика, политика / А. А. Гусейнов, В. С. Степин, Ж. Госс и др. ; отв. ред. А. А. Гусейнов. – М. : Наука, 1993. – С. 175–187.
7. Малахов В. А. Этика / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 2002. – 384 с.
8. Новый заповіт. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства у Україні / пер. з грец. М. І. Огієнко. – К., 1988. – 345 с.
9. Платон. Сочинения : в 4 т. / Платон ; [под общ. ред. А. Лосева и В. Асмуса] ; пер. с древнегреч. – СПб : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – Т. 1. – 632 с.
10. Толстой Л. Н. Не убий никого [Електронний ресурс] / Лев Николаевич Толстой. – Режим доступу : <http://www.magister.msk.ru/library/tolstoy/philos/tolsf003.htm>.
11. Толстой Л. Н. Царство Божие внутри нас [Електронний ресурс] / Лев Николаевич Толстой. – Режим доступу : http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=139857.
12. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
13. Чайка Т. Бесіди з Кримським. “Екзистенційне крещендо” / Т. Чайка // Філософська думка. – 2011. – № 6. – С. 98–104.

The article examines the historical and the moral aspects of formation and development of the principle of nonviolence; elucidated the connection of the formation of the modern principle of nonviolence with ethical systems of Ancient, Middle Ages and Modern Times; analyzed and emphasized the merit of L. Tolstoy, M. Gandhi and M. L. King in the creation of the classic concept of nonviolence; highlighted the views of contemporary ukrainian and foreign thinkers on the problem of nonviolence.

Keywords: *violence, nonviolence, nonviolence ethics, good, evil, non-violent methods.*